

»A Duna legszebb városa«

Duna legszebb városa«, mondta Claudio Magris¹, akivel 1989-ben a trieszti Café Ateneóban – Italo Svevo, James Joyce és rokonaim, Finiék kávéháza – együtt mutattuk be közös barátunkat, Predrag Matvejevićet, az élvezetes és tanulságos *Diario del Mediterraneo* jugoszláv szerzőjét. Budapest „a Duna legszebb városa” – kétségtelenül, Passau és Belgrád közt a legszebb. Claudio ért hozzá. S nekem is hasonló volt a benyomásom, amikor negyvenkét évi távollét után 1989-ben, a felgyorsult történelem nyarán viszontláttam a várost. Hatvan évvel azután, hogy letelepedtem itt, akkor még azt gondoltam, végleg.

1929-ben épphogy húszéves múltam. Gyermekkorom, kamaszkorom néhány röpké itt-tartózkodása után érzelmi szempontból egészen más jellegű volt ez az élmény, mint nyolc évvel később Párizsban, ahol először jártam, turistaként. Párizs szerelem volt az első látásra, hatalmába kerített az érzés, ami akkor fogja el az embert, amikor meglátja álmai városát, s nemhogy csalódna, de a valóság még vonzóbbnak és kívánatosabbnak bizonyul, mint az ábránd. Budapest ellenben rémületet keltett bennem, a békés vizű kis folyókhoz, a mezőkkel egybeolvadó kisvárosokhoz szokott kamaszban. Vidéki voltam. Nagy-Magyarországból, később Kis-Magyarországból és Horvátországból csak a kicsi és közepes településeket ismertem: Pécsét, ahol egyetemi tanulmányaimat kezdtem, Zágrábot, anyám szülővárosát, Fiumét, Polát, Triesztet, ahol nagybátyáim laktak. Ezek népes városok voltak, de gyalogszerrel bejárhatók. Otthon, Nagykanizsán, ebben a délnyugati, a Balaton és az Adria közt félúton elhelyezkedő városban fiákeren kísérték az állomásra, ami gyalog tizenöt percre volt a házunktól, ahogy Batthyány grófnő is négylovas, nagy kerek hintón vitette magát apám könyvkereskedésébe, hogy tanácsot kérjen, milyen olvasnivalót válasszon a Budapestről érkezett újdonságok közül. Budapest szépségét – ezt a jellegzetes, páratlan s épp ezért nehezen megfogható szépséget – csak jóval később fedeztem fel, amikor sikerült úrrá lenni a város méretei okozta szorongásomon. A túl széles, túl hatalmas folyó, a túl sok ember mind idegen és közömbös, a sugárutak, ahol olyan nehéz átjutni a túloldalra (olyan nagy volt a forgalom!), az egyetem folyosói, ahol a diákok lökdösődve tolongtak a túlsúfolt előadótermek felé. Az első tél kemény volt. Nemegyszer már azon voltam, hogy föl- adom, elmegyek. Aztán jött 1930 tavasza. Az első budapesti tavasz, összeszorul a szívem, ha rágondolok...

Csodálatos nyitás (ami azzal végződött, hogy egy cellába zártak. De ez csak egy kis közjáték volt). Lassan megismertem a várost, utcáról utcára, negyedről negyedre, mindnek különböző az arca, a lelke – hídról hídra, kávéházzal kávéházra. Megismertem diáktársaságokat, irodalmi köröket, előkelő szalonokat, külvárosi nyomornegyedeket. Elkezdtem kötődni a városhoz, szeretni, még mielőtt felfedeztem volna az erdősombok tetejéről a természettől kapott, az építészek, városrendezők munkája nyomán még inkább kihangsúlyozott szépségét.

*

„Bölcsen önálló elrendezésű város, de tartalmasabb, és olyan vitalitással rendelkezik, ami hiányzik osztrák vetélytársaiból” – írja Magris. Osztrák vetélytárs: valóban, Budapestet nem lehet megérteni, ha nem számolunk azzal, hogy európai nagyvárossá fejlődésében Bécs volt ösztönzője, hajtóereje. A 19. század közepéig Bécs volt a Császárság fővárosa, míg az arisztokratikus Buda és a plebejus Pest – Buda a magyar és Pest a német, örömeny, görög – egymással szemben, a legcsekélyebb rokonszenv nélkül tétovázott, hogy egyesüljön-e. A nemzeti ambíció egyesítette őket. A magyar hazafiság ereje végül is a büszke Österreicht felváltó Ausztria-Magyarországot, a kétfejű sast, a *kettős* monarchiát eredményezte. Egy fél évszázadon át nem egy, hanem két birodalom volt. Egy dualista birodalom. Egy fél évszázadon át Buda és Pest, az egyesült Budapest azon igyekezett, hogy utolérje, sőt túlszárnyalja Bécsét, s ha kellett, hát átvett valamit Berlinből, Rómából, Párizsból, Londonból, New Yorkból. Minden kellett, ami Bécsnek megvolt: sugárutak, bankok, ringek, parkok. Opera, színházak, múzeumok, királyi vár, paloták, cukrászdák (Gerbaud kontra Sacher), szobrok, gazdag sajtó, koncertek, kabarék, minden és még több, és ha lehet, nagyobb és modernebb, elegánsabb korzó, mint a Kärtnerstrasse, Vigadó, ami még „Jugendstilebb”, a kontinens első földalattija, az első ez, az első az, Közép-Európa nagy zsinagógája a Dohány utcában. S ha Buda, a konzervatív, patrícius, kormánypárti, keresztény Buda nem is, de a kozmopolita, sokvallású, soknemzetiségű, mégis a természetesenél jóval „magyarabbnak” látszani akaró Pestnek volt valami újjazdunk Magriszsal, sokkal vonzóbbá, természetesebben élénkké, kevésbé fennhéjázóvá vált, mint modellje.

Meglehet, a diadalmasan ifjú Budapest képe az én szememben elfedi a 30-as éveknek az egyharmadára csonkított országhoz képest hatalmas fővárosát, ame-

lyet később a háború lerombolt. Az alkotó lendület el-
tűnt, az optimizmus szertefoszlott, a város vidámságot
erőltetve magára, szerencsétlen sorsát takargatva élt to-
vább. A humor egyre keserűbbé vált. Nappal a város
büszkén csillogott, éjszaka fényben úszott, még in-
kább, mint Párizs, de körös-körül a sötétség, bizonyta-
lanság, aggodalom honolt. Nagysága üres frázissá vált,
szomorú részegség váltotta fel az egykori életkedvet.
Csak a cigányok játszották a régi muzsikát. Bartók *Can-
tata Profaná*-ját a meghatottságtól némán hallgattuk.

Egyszer Budán sétáltam a kicsi, varázslatos Bécsi ka-
pu tér környékén a korai barokk stílusú házak között –
ma, sajnos, a Hilton Szálló viszonylag diszkrét épülete
rontja el az összképet. A nálamnál 25 évvel idősebb bá-
ró Hatvany Lajossal sétáltam – ő vezetett be engem az
irodalmi életbe. Kellemes, őszi délután volt, róttuk az
utcákat, már nem is tudom, miről beszélgettünk, ami-
kor egyszerre kiabálás, lárma, trágár jelszavak ütötték
meg a fülünket a Halászbástya felől. A báró otthonával
szemközt, egy miniszter háza előtt egyenruhás rendőr
örködött. Tiszteletteljesen üdvözölte Hatvanyt, aki a
zaj irányába mutatva megkérdezte: „Mi ez?”

„Nagy a szegénység, báró úr kérem” – válaszolta a
rendőr még mindig vigyázzban.

Ma is hallom mély hangját. Ő is tudta, amit mi: a nyi-
lasok, a magyar fasiszták által felbujtatott munkanélkü-
liek voltak azok, ők tüntettek a domb alján a kormány
és a zsidók ellen.

Később újabb büntető ítélet következett, száműzetés,
háború, a német megszállás, deportálások, a szovjet
„felszabadítás”, rombolás és újjáépítés.

Amikor 1989-ben viszontláttam a várost, mintha fia-
talító fürdőből lépett volna ki, mintha megérintette vol-
na az újra megtalált szabadság törékeny varázsa.

Még mindig és újból „a Duna legszebb városa”.

*

Éppen befejeztem e jegyzetek írását, amikor kezembe
került a magyar–amerikai történész, John Lukacs
könyve – *Budapest 1900. A Historical Portrait of a City
and his Culture*², akiről a nagy művészetkritikus,
Jacques Barzun jogosan állítja, hogy korunk egyik leg-
nagyobb történésze. A művet egyhuzamban olvastam
végig, azzal az örömmel, amit egy jelentős régészeti fel-
fedezés során érez az ember. Szemem előtt megjelent
Budapest képe, azé a városé, aminek én, a vidékről
származó csak a felszínét, díszleteit, kulisszáit ismer-
tem, anélkül, hogy láttam volna azt, ami mögötte van.
Budapest 1900-ban Európa és Chicago kivételével – a
világ legfiatalabb metropolisza volt.

Lukács műve a műfaj modellje. A várost a századfor-
dulón, fejlődésének csúcspontján a magyar, közép-eu-
rópai, sőt az európai történelem összefüggéseiben mu-
tatja be, páratlanul sokrétűen: gazdasági, társadalmi,
politikai, technikai, esztétikai, kulturális és gasztronó-
miai szempontból. Budapest lakossága megháromszo-
rozódott; az épületek száma megduplázódott 25 év
alatt. A város külföldi látogatóit, akik, egyelőre nem túl

nagy számban azért jöttek, hogy felfedezzék Európa
balkáni felét, amiről Metternich azt tartotta, hogy Bécs
keleti külvárosainál kezdődik – ámulatba ejtette a mo-
dernség, az első osztályú szállodák, a villamosokkal jól
megoldott közlekedés, az urak és hölgyek eleganciája,
vadászterületek, a Westminster stílusában épült és „Európa
legnagyobb Parlamentje” (egy olyan országban, ahol
majd csak 1945-ben vezetik be az általános *títkos* szava-
zást). Nem kétséges, hogy a századfordulón, néhány
évvel a millenniumi ünnepségek után Budapest arany-
korát élte, csodálatos felemelkedésének zenitjén állt,
mely az egész országot, de főleg a fővárost érintette az
Ausztriával kötött történelmi kiegyezés (1867) nyomán,
amelynek a magyarok lettek igazi haszonélvezői, a szlá-
vok, románok, sőt a birodalom német lakosainak rová-
sára.

„Bécs – írja John Lukacs – neurotikus volt, Budapest
nem.” (Amikor én megismertem, már azzá vált.) Volt
valami erotikus a város légkörében, de ez „természe-
tes” volt, nem mesterkélte. Számomra nehezebben kö-
vethető John Lukacs eszmefuttatása, amikor egykorú
szerzőktől – elsősorban Krúdy Gyulától – kölcsönvett
fogalmakkal s emellett saját benyomásaira hivatkozva
próbálja megfogalmazni Budapest karakterének, tem-
peramentumának jellegzetességét. Most sokkal inkább,
mint Bécs, de éppúgy, mint New York – amelynek ne-
vét a főváros legelbűvölőbb, talmi csillogású kávéháza
viselte, ahol tőzsdeügynökök és kitarítottak találkozhata-
tak színészekkel, művészekkel, az irodalmi körök neves
képviselőivel. Budapest is a népek, nemzetek, fajok ol-
vasztótégléje volt, amelyek újonnan asszimilálódtak és
illeszkedtek be a magyar kultúrába. Németek, szlová-
kok, horvátok, románok, görögök, szerbek, jelentős
számú zsidó, akik eleinte Ausztriából, Csehországból,
Morvaországból, majd az osztrák Lengyelországból
vándoroltak be, s nagy részük asszimilálódott, míg má-
sok őrizték a hagyományokat. Ahogy Párizs nem Fran-
ciaország, 1900 Budapestje még erőteljesebben külön-
bözött az igazi, elsősorban falusi jellegű Magyarországtól.
Egyébként az 1918 előtti Magyarországon a tősgyö-
keres magyarok a népesség alig felét tették ki, s még az
ő ereikben is többnyire kevert vér folyt. Állami létének
kezdeté óta Magyarország inkább birodalmi jellegű
volt, különböző közösségek országa, bevándorlók és be-
települtek földje. Az állam és az Árpád-dinasztia alapí-
tója, Szent István arra figyelmeztette követőjét, Imrét,
hogy az az ország, ahol csak egy nyelvet beszélnek, ahol
csak egy nép él, szükségszerűen gyenge lesz. Csak a 19.
század eleje óta törekedtek a magyarok arra, hogy nem-
zeti állammá alakítsák országukat. Túl késő volt, mert
nyomukban a szlovákok, szerbek és románok is rájöttek,
hogy ők is nemzetet alkotnak, s így joguk van a
nemzeti léthez. A román szomszédok, ahogy nagy
nemzeti történészüket, Jorge mondja, a magyar és len-
gyel példából merítették ösztönzést saját államuk meg-
alapításához. A magyarok a monarchia-, majd a francia
jakobinista példát akarták követni; a bukás kikerülhe-
tetlen volt.

Hasonlóképp, ha a magyar temperamentumot az ország történelmének egymást követő tragédiáiból fakadó pesszimizmus, illetve kitörő élniakarás és hatalomvágy váltakozásaként határozzuk meg, megállapításunk nemcsak hamis, de nyilvánvalóan nem tudományos értékű. A nemzeti hősök, a nemzedékek sorának példaképpül szolgáló nagyszerű költők között sajátos romantikus-realista párokat találunk: „Kossuth–Deák, Petőfi–Arany, Ady–Babits”. John Lukacs azt is jól látja, hogy a nagyszámú dzsentri, egykori birtokos nemesség, akik közül a vezető közhivatalnokok kerültek ki, s akik udvarias, lovagias stílusukkal, egy kicsit a lengyelekre emlékeztető „szervusz” köszöntésükkel, kézcsoákjaikkal valamennyi társadalmi rétegre hatással voltak.

*

A század eleji Budapest szellemi elitje számára Párizs volt a követendő példa, de az oktatási rendszerben az osztrák–német hatás volt az uralkodó – a német lett Budapest, sőt az egész ország második beszélt nyelve –, a kereskedelmi, pénzügyi életben pedig a fiatal Reich hatása teljesen visszaszorította az 1880-ban még jellemző francia dominanciát. Igaz, hogy a 18. század második fele óta az elégedetlenkedő magyarok Poroszország támogatását keresték a Habsburgok nyomásával szemben.

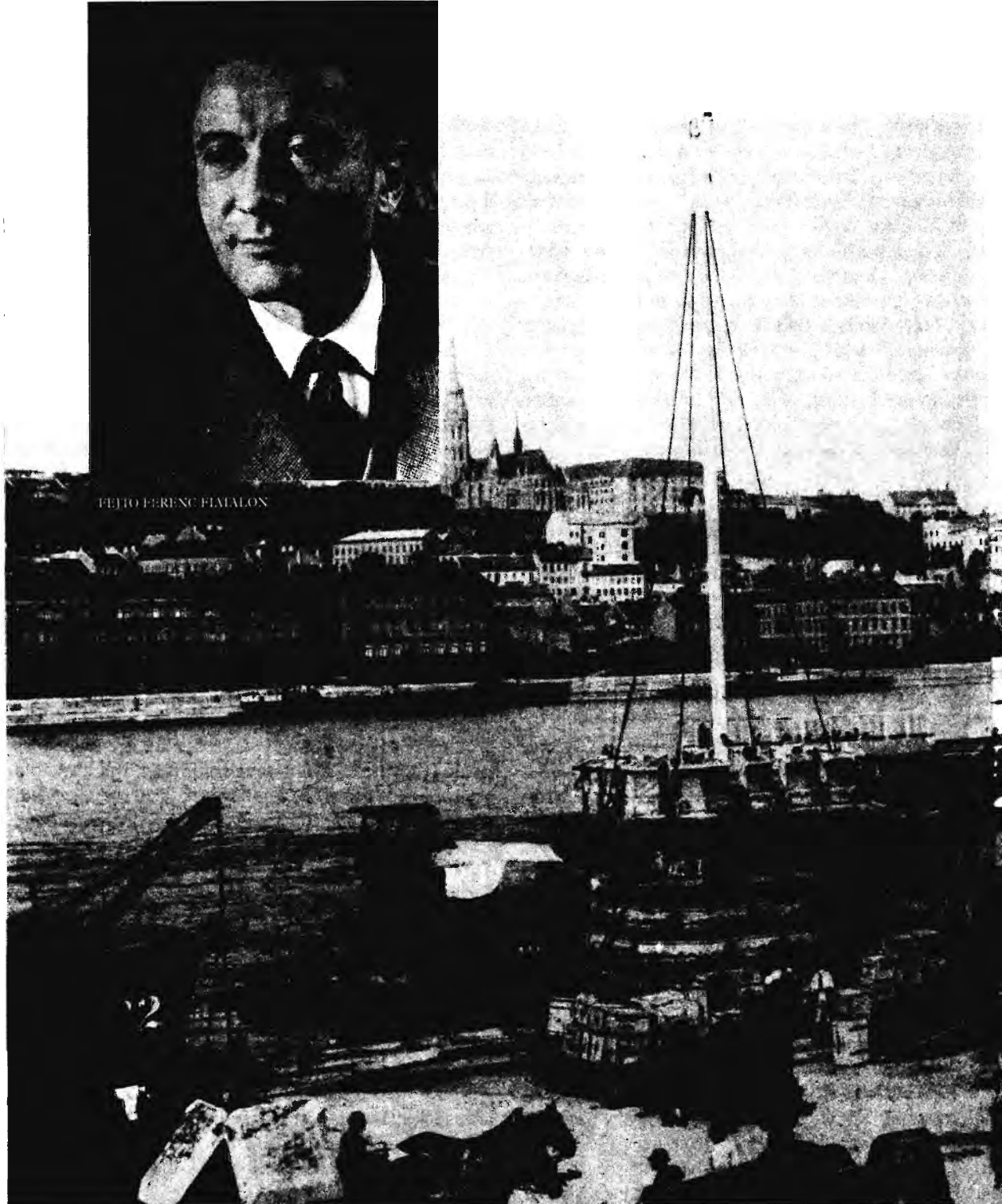
Budapest késésbe került Bécshez képest, amely már tíz-egynéhány évvel ezelőtt búcsút mondott a liberális érának, keresztényszocialista és hangsúlyozottan antiszemita polgármesterének, Karl Luegernek irányítása alatt. Budapest 1900-ban még tüntetően liberális volt, mely liberalizmust a lelkes hazafiság jellemezte, ami csak 1920 után vált „kevésbé patriotává, erősebben rasszistává” (úgy, ahogy azt az 1850-es Ausztria konzervatív, monarchista költője, Grillparzer előre látta: „a fejlődés útja a humanitástól a nacionalitáson át a bestialitásig vezet”). Budapest szinte amerikai tempóban fejlődött, s 1867 és 1900 között úgy tartották számon, mint Európa leggyorsabban növekvő városát (1867-ben 270 000 lakost számlált, míg 1900-ban 733 000-et, majd nem sokkal később elérte a milliót. Európa hatodik legnagyobb városa volt, megelőzte Rómát, Szentpétervárt, Madridot, Hamburgot, Brüsszelt és Amszterdamot. E növekedés a gyors iparosodás következménye volt. 1867-ben 11 770 kicsi, közepes és nagy ipari vállalatot tartottak nyilván, számuk 1905-re 18 980-ra nőtt. Ezzel egy időben bontakozott ki a szakszervezeti mozgalom, amely 1907-ben 130 000 tagot számlált. Az 1890-ben osztrák mintára alapított szociáldemokrata párt egyre izmosodott. Ebben az alapvetően falusi jellegű, feudális, konzervatív szellemű országban Budapest testesítette meg a változást, a polgárosodást, az elsőprő modernizálni akarást. Ez a lendület aggodalommal töltötte el a vidékieket, akik szókimondását, gazdag sajtójának teljes szabadságát, laza erkölcsöket már amúgy sem vették jó néven: John Lukacs gondosan leltárba veszi a város bordélyházait, melyek közül nem egy arisztokraták által látogatott „luxusintézmény”; beszél a „Közle-Keletre és Nyugatra exportált lányok minőségéről”.

De ami érthetően leginkább megragadja John Lukacs figyelmét, az a művészetek, irodalom, színház, zene, egyetemek, kávéházak, híres éttermek Budapestje, a pezsgő szellemi élet, ami 1900-ban hihetetlen virágzásnak indult. Ebben a tekintetben egyáltalán nem maradt el Bécs vagy Berlin mögött, s Párizstól is alig. A 19. század 30-as éveinek nemzeti ébredése után ez volt a magyar kultúra második aranykora, melyet olyan nevek fémjeleztek, mint Bartók, Kodály, Krúdy Gyula, Molnár Ferenc, Babits Mihály, Ady Endre, Mórincz Zsigmond, Karinthy Frigyes, Kosztolányi Dezső, Füst Milán, Ignótus, Kafka Margit stb. John Lukacs a nem várt kincs felfedezésének örömeivel beszél róluk. Valóban: egy nagy generáció indult útjára akkoriban, féktelen, vitatkozó kedvű, újító, liberális művészek, akiket a francia radikalizmus ösztönzött, a nemzeti energiák felszabadítása hajtott, de akiket megbénított a bürokratikus, múltba forduló rezsim.

Tragikus sorsú generáció, amelynek életerejét az első világháború s annak szörnyű következményei törték meg. Hosszú a listája az 1900-as nemzedék azon tagjainak, akiket a forradalmak károsza, a Horthy-rendszer türelmetlen szelleme az ország elhagyására készítetett, s akiknek tehetségét a külföld többre értékelte, jobban megbecsülte, mint a szülőföld. Bartók Bélától, Ernest Dohnányitól a karmester George Széllig, George Sebastianig, Eugène Ormandyig; hegedűművészek, mint Joseph Szigeti, filmesek, mint Korda, Czukor, Géza Bolváry, Paul Lukacs, írók, Körmendi, Koestler, Molnár, Lengyel, majd Márai; olyan fizikusok, mint E. Wigner, John von Neumann, Georg Békessy, Leo Szilárd, E. Teller, az építészek és festők közül Breuer, László Moholy-Nagy, Vasarely, filozófusok és szociológusok, Karl Mannheim és Aurel Kolnai, a közgazdász Karl Polányi, tudósok, mint például a biokémiával foglalkozó Szent-Györgyi. Budapest Bécs mellett második pszichoanalitikus iskolája szintén nem egy Freud-, illetve Jung-követő teoretikust és terapeutát ajándékozott a Nyugatnak. Kevés olyan egyetem és kutatóintézet van a világon, főleg az Egyesült Államokban, ahol nem működött volna Budapesten végzett kutató.³

John Lukács említést tesz arról is, hogy az 1875 és 1905 között született kimagasló budapesti értelmiségi között számos zsidó is, olyanok, akik többnyire teljeséggel beilleszkedtek – vagy legalábbis ők így gondolták – a magyar kultúrába, kivándorolt az 1918–19-es elfojtott forradalmak után, amikor a fellángoló antiszemitizmus az ország szerencsétlen sorsáért őket tette felelőssé.⁴ Ennek ellenére jó néhány kivándorló továbbra is magyarnak vallotta magát. A magyarok identitás- és orientációs zavara, amelyből a mai napig sem gyógyultak ki teljesen, az ország feldarabolását követő hanyatló időszakban kezdődött. Az a meggyőződésük (vagy illúziójuk?), miszerint a magyar alkotó, kultúrateremtő elhivatottsággal rendelkező nép, a Duna-medence fejlődésének élenjárója, 1900-ban még érintetlen volt.

Aztán jött a kiábrándulás. Az elmúlt hetven év változásai után – két háború, forradalmak, ellenforradal-

mak, némi szélcsend, majd fasizmus, náciizmus, Shoah, rombolás, felszabadulás, amelynek negyvenéves abszurd uralom volt az ára – ma visszafelé, először a 30-as évek viszonylagos konszolidációja, majd 1918 félbeszakított demokratizációja felé indulva keresik a magyarok a kivezető utat abból a siralmas erkölcsi és anyagi helyzetből, amelybe a többi közép-európai néphez hasonlóan kerültek. Mindent újra kell alkotni, a gazdasági infrastruktúrát, a kommunikációt, a társadalmi intézményeket, a mentalitást, a polgári érzületet, az erkölcsöt. Az alapok megvannak. És a felülkerekedő élet-erő jelei is. Én bízom Budapestben és ebben az edzett, talpraesett népben.

PÉTER ÉVA FORDÍTÁSA

JEGYZETEK

1. Claudio Magris: *Danubio*. Garzanti, 1986, Milano* (A francia fordítást a Gallimard Kiadó adta ki 1988-ban.)

2. John Lukacs: *Budapest 1900. A Historical Portrait of a City and its Culture*. Weidenfeld and Nicholson, London, 1989. Említsünk még néhányat J. Lukács legjelentősebb művei közül. *The Great Powers and Eastern Europe, Tocqueville: the European Revolution and Correspondance with Gobineau, A History of the Cold War, The Passing of the Modern Age, The Last European War, 1939–1941, 1945: Year Zero, Philadelphia: Patricians and Philistines, 1900–1950*.

3. Jelzem, hogy Freud és Ferenczi hatalmas levelezésének – amelyet Dormándi László lánya, Dupont Judit rendez sajtó alá – első köteté nemrég jelent meg franciául.

4. A nemrég elhunyt torinói professzornak, Gianpiero Cavagliának, aki egyébként a Magyarországon kívül kiadott legjobb mai magyar irodalomtörténet szerzője (*Gli Eroi dei Miraggi*, Capelli, Bologna, 1978) nemrég jelent meg egy nagyszerű tanulmánya arról, hogy mivel gazdagították a zsidók a magyar kultúrát) (*Fuori dal Ghetto. Questione ebraica e letteratura nell'Ungheria della svolta del secolo*, Carucci, Roma, 1989).

*Magyarul mindkét kötet az Európa Könyvkiadótól jelent meg 1992-ben, illetve 1990-ben.